

НАУКОВІ ЗАСАДИ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

*Розглянуто поняття "спеціалізації" в сільськогосподарському виробництві.
Визначено принципи, форми та види спеціалізації*

Спеціалізація сільського господарства виступає як форма суспільного поділу праці, основоположником вчення про який вважається представник англійської класичної школи політекономії Адам Сміт. І хоч йому не вдалося вичерпно розкрити причини виникнення й розвитку цього процесу, окремі положення даної проблеми ним викладені досить розгорнуто. Цей вчений розглядав поділ праці як закономірний процес розвитку кожного суспільства та дійшов дуже важливого висновку, що праця є батьком багатства, виробництво – основою економічного життя суспільства, а зростання продуктивності праці – наслідком суспільного її поділу [1].

У працях послідовників А. Сміта, а також у роботах вчених нашого часу доведено, що поділ праці, зародившись у давнину, закономірно розвивався в усі епохи, в усіх суспільно-економічних формаціях. За їх визначеннями, він являє собою сукупність усіх видів виробничої діяльності, які органічно пов'язані між собою і становлять складові частини суспільної праці. Внаслідок такої діяльності здійснюється обмін виробничими споживчими вартостями, що є невід'ємною властивістю будь-якого поділу праці в суспільстві [2, 3, 9].

Виражаючи поділ праці, спеціалізація визначає й характеризує організацію суспільної праці в країні. Саме вона на всіх етапах економічної діяльності визначається досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил суспільства. Рівень розвитку продуктивних сил нації найбільш повно проявляється в тому, якою мірою в ній розвинутий поділ праці. Останній виступає у формі об'єктивно діючого закону суспільного

виробництва. Як засвідчує історичний шлях розвитку суспільства, у процесі еволюції продуктивних сил та виробничих відносин закономірно поглиблювався поділ праці і на цій основі зростала її продуктивність. Існує три види поділу праці: загальний, частковий і одиничний. Перший з них передбачає відособленість окремих галузей сільського господарства, частковий – виділення його підгалузей, а одиничний характеризується поділом праці всередині підприємства [3].

Спеціалізація в сільському господарстві носить об'єктивний характер, відбувається з урахуванням дії економічних законів, природних умов, місцезнаходження товаровиробника щодо каналів збуту продукції, забезпеченості робочою силою і засобами виробництва, вимагає поєднання кількох галузей з метою раціонального використання природно-економічних умов.

На основі багаторічних наукових досліджень українськими вченими-економістами опрацьовано важливі теоретичні й методичні розробки, що становлять цілісну наукову систему поглядів на суспільний поділ праці та спеціалізацію виробництва, збагачену різноманітним практичним їх застосуванням у різних регіонах України з урахуванням природно-економічних умов, які є базою для подальшого обґрунтування цих процесів в умовах ринкової економіки.

Відзначаючи вагомий вклад багатьох учених-економістів у розробку теорії і практики спеціалізації сільського господарства, слід вказати на відсутність до цього часу комплексного вивчення даної проблеми. У наукових працях існують протилежні точки зору, особливо стосовно сутності спеціалізації.

Інколи вона не розглядається як економічна категорія, не розкривається її органічний зв'язок з розвитком продуктивних сил й виробничих відносин.

Деякі економісти зводять спеціалізацію виробництва до суто кількісної сторони, тобто до числа галузей. Вони вважають спеціалізованим таке сільськогосподарське підприємство, в якому мінімальна кількість галузей: чим менша їх кількість, тим вищий рівень спеціалізації і навпаки [4]. На нашу думку, не кількість галузей, а домінуючий стан їх розвитку визначає рівень спеціалізації сільськогосподарського підприємства. Остання здійснюється на основі переважаючого розвитку головної галузі в певному поєднанні з додатковими та підсобними і супроводжується вдосконаленням організації та технології виробництва, насамперед, у провідних його галузях.

За визначенням ряду дослідників, спеціалізація сільського господарства – це виробничий напрям підприємства, району, області, регіону, зони з раціональним поєднанням головних, додаткових і підсобних галузей [5, 8]. Окремі автори категорично виступають проти такого тлумачення та вважають його помилковим [4], проте наші дослідження підтверджують точку зору попередніх вчених і показують, що виробничий напрям господарства характеризує його спеціалізацію.

Німецький вчений Х. Бергман вказує, що спеціалізація – це відмова від багатогалузевого ведення господарства, розширення однієї або кількох галузей виробництва, що здійснюється до таких розмірів, коли їх подальше зростання не приносить уже ніякої економічної вигоди, тобто коли у процесі останнього розширення галузей досягається рівновага між граничною величиною витрат і доходом виробництва. При цьому повністю використовуються об'єктивні можливості поділу праці між підприємствами [6].

Категорія спеціалізації сільського господарства трактується здебільшого в органічному взаємозв'язку з поняттям

розміщення сільськогосподарського виробництва. Це дає можливість правильніше визначити їх економічну сутність. Поняття “розміщення і спеціалізація сільського господарства” розглядається дослідниками з позицій вчення про поділ праці. Спеціалізація є однією з форм розміщення сільського господарства. Вона відноситься до розміщення, як форма до змісту [7, 8].

Разом з тим, деякі учені-економісти зовсім по іншому формулюють відношення спеціалізації до розміщення. Розміщення виробництва вони вважають кількісною, а спеціалізацію – якісною стороною єдиного процесу територіальної організації сільськогосподарського виробництва [4]. На наш погляд, таке тлумачення зводиться до того, що всі аграрні підприємства, в тому числі й багатогалузеві, є спеціалізованими господарствами. Практично ж, якщо якісна сторона завжди супроводжується кількісною, тобто спеціалізацією, то будь-яке розміщення виробництва викликає його спеціалізацію. Проте конкретна сутність цих категорій визначається по-різному.

У монографії ННЦ “Інститут аграрної економіки” “Розміщення і зональна спеціалізація сільського господарства Української РСР” спеціалізація сільського господарства трактується як виробничий напрям, галузева структура окремого підприємства, району, області, зони. Розміщення сільського господарства відображає кількісну сторону спеціалізації й показує, скільки та якої товарної продукції виробляється в зоні, області, районі, окремому суб'єкті сільськогосподарського виробництва [9].

Найбільш повне визначення сутності розміщення й спеціалізації сільського господарства зроблено академіком М.П. Александровим, який відзначає, що розміщення сільськогосподарського виробництва та його спеціалізація – це різні складові суспільного поділу праці. При цьому розміщення виражає роль окремих районів і підприємств стосовно виробництва різних видів продукції, а спеціалізація вказує на їх провідні галузі [10].

Різномісність цих визначень зумовлена, насамперед, багатогранністю поняття економічної суті спеціалізації в сільському господарстві. Висловлювання наведених вище авторів відносно визначення спеціалізації сільськогосподарського виробництва правомірні. Кожний з них підкреслює ті чи інші сторони цієї складної економічної категорії.

За нашими узагальненнями, спеціалізація сільського господарства є однією з форм суспільного поділу праці та її раціональної організації, яка проявляється в концентрації власності товаровиробників усіх форм господарювання на виробництві одного або кількох видів продукції, виконанні окремих технологічних процесів чи наданні послуг в окремих галузях, виробництвах, підприємствах та їх підрозділах відповідно до природно-економічних умов та існуючих між ними ринкових відносин з метою підвищення конкурентоспроможності продукції й ефективності виробництва при мінімальному підприємницькому ризику.

Відомі дві форми розміщення сільськогосподарського виробництва – універсальна і спеціалізована. Наука й світова практика довели, що найпрогресивнішою формою організації виробництва є спеціалізація. Універсальна форма організації сільськогосподарського виробництва повсюдно переважала в Україні. За цією формою створювалися й розвивалися всі колгоспи незалежно від їх розмірів та зонального місцезнаходження, а також їх внутрігосподарські підрозділи, і лише в середині 50-х років минулого століття постало питання щодо необхідності забезпечення раціонального розміщення певних галузей сільського господарства та його спеціалізації за окремими регіонами з урахуванням природних та економічних умов. У країні було організовано велику мережу овоче-молочних радгоспів навколо великих міст і промислових центрів, таких як Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, Львів, розширено ареали з вирощування цукрових буряків, рису, хмелю, плодів, ягід та винограду, а також з виробництва тваринницької продукції.

Спеціалізація сільськогосподарського виробництва забезпечує ефективніше використання наявних природно-біологічних ресурсів і економічних чинників, дає можливість на тій самій площі сільськогосподарських угідь значно збільшити обсяги виробництва продукції, суттєво поліпшити її якість, сприяє зростанню продуктивності праці, зниженню собівартості продукції, підвищенню рентабельності й ефективності підприємницької діяльності товаровиробників усіх форм власності і господарювання в ринковому середовищі.

Спеціалізація сільськогосподарського виробництва має здійснюватися відповідно до загальних принципів територіального поділу праці та особливостей їх дії в сільському господарстві. Принципи розвитку спеціалізації в цій галузі являють собою важливі вимоги, які повинні відповідати розміщенню виробництва сільськогосподарської продукції в районах з найсприятливішими природно-біологічними та економічними умовами, де забезпечується максимальна економія затрат суспільної праці.

Одним із найголовніших принципів спеціалізації сільськогосподарського виробництва є раціональне його розміщення й забезпечення найменших затрат праці на виробництво продукції при переході від обробки сировини до наступних стадій аж до безпосереднього одержання готової продукції.

Важливим принципом спеціалізації сільського господарства є всебічне врахування природно-економічних умов для розвитку рослинництва і тваринництва в різних районах, що забезпечить максимальний рівень продуктивності праці.

В умовах ринкової економіки необхідно враховувати і такі важливі принципи спеціалізації в аграрному секторі, як створення додаткових робочих місць та забезпечення беззбитковості виробництва з мінімальним підприємницьким ризиком.

Спеціалізація сільськогосподарського виробництва повинна сприяти комплексному розвитку всіх регіонів країни. Спеціалізуючись на виробництві певних видів продукції, райони мають не тільки забезпечувати власні потреби, а й постачати її в необхідній кількості іншим регіонам, де на неї є попит.

При розміщенні й спеціалізації сільськогосподарського виробництва повинні враховуватися стан та перспективи розвитку міжнародного територіального поділу праці. Це вимагає спрямування зовнішньоекономічної діяльності нашої держави на входження її у світові та європейські аграрні організації, вивчення й запровадження досвіду країн Центральної і Східної Європи стосовно поглиблення спеціалізації та концентрації виробництва.

В умовах ринкових відносин винятково важливим принципом розвитку спеціалізації виробництва залишається забезпечення раціонального природокористування і охорона навколишнього середовища. Це потребує дотримання оптимального рівня розвитку та розміщення окремих галузей сільського господарства, раціонального використання земельних, водних та інших природних ресурсів. Як свідчить практика, недотримання науково обґрунтованого рівня спеціалізації окремих галузей призводить до значного зниження родючості ґрунтів, забруднення навколишнього середовища.

Для визначення спеціалізації сільськогосподарського виробництва важливе значення має правильний вибір її показників. У цьому питанні серед науковців і практиків досі немає єдиної думки. Деякі вчені-економісти пропонують для визначення рівня спеціалізації використовувати такі показники, як виробництво продукції на 100 га сільгоспугідь, або ріллі, структуру сільськогосподарських угідь, посівних площ, засобів виробництва та валової продукції, питому вагу окремих галузей у загальній сумі грошових надходжень, щільність худоби на 100 га сільськогосподарських угідь тощо [7]. На наш погляд, зазначені показники не фіксують відмінностей господарських структур у рівнях інтенсивності виробництва за галузями, а тому й не визначають дійсного рівня спеціалізації підприємств і можуть слугувати лише другорядними показниками при її визначенні.

Деякі вчені-економісти для характеристики рівня спеціалізації використовують показник

виробництва продукції на душу населення [4]. Ми не можемо з цим погодитись, оскільки співставлення даних про виробництво тієї чи іншої продукції на душу населення по окремих регіонах дає певні уявлення стосовно поділу праці в країні, але враховуючи те, що в різних регіонах питома вага міського і сільського населення неоднакова, застосування цього показника не дає можливості правильно оцінити участь працівників сільського господарства різних регіонів у виробництві продукції.

У літературних джерелах зустрічаються висловлювання, що спеціалізація підприємства точніше визначається за його галузевою структурою виробничих витрат або структурою валової продукції [4]. Ми притримуємося точки зору, що виробничі витрати, їх галузева структура є узагальнюючим показником дій підприємства щодо розвитку галузей і виробництва необхідної продукції, а також стосовно збереження або зміни структур сільськогосподарських угідь, посівних площ, стада, затрат живої праці, основних фондів, але в кінцевому результаті наслідком цих дій є структура валової і товарної продукції та прибутку.

Стосовно структури валової продукції, то вона більш повно визначає галузеву структуру сільськогосподарського виробництва в цілому і кожного суб'єкта зокрема, а не рівень спеціалізації. При визначенні спеціалізації за структурою виробничих витрат, як показав аналіз, не враховується уречевлена праця, якій належить чільне місце в сукупних витратах із значною диференціацією відносно різних галузей. Крім того, впровадження нових технологій виробництва тваринницької продукції впливає на співвідношення між живою та уречевленою працею за рахунок впровадження механізації виробничих процесів.

В умовах ринкової економіки прибуток, як правило, є головним джерелом розширеного відтворення. При цьому основну його масу підприємствам забезпечують головні галузі з високим рівнем рентабельності виробництва. Отже, ми вважаємо, що при характеристиці спеціалізації та поєднання галузей як показник слід використовувати і структуру прибутку.

Проте більшість економістів основним показником визначення рівня спеціалізації вважає структуру товарної продукції, яка відображає рівень розвитку товарних відносин кожного підприємства, його зв'язки в суспільстві. Підвищення питомої ваги товарної продукції об'єктивно посилює ці зв'язки і взаємозалежність підприємств у процесі суспільного виробництва.

Однак, як показали наші дослідження, в умовах переходу до ринкової економіки з відміною держзамовлення і твердих державних закупівельних цін та переходу до ринкових цін, які формуються під впливом попиту й пропозиції та багатоканальної системи збуту продукції, визначення спеціалізації за товарною продукцією не може бути надійним показником, як це було раніше, оскільки в таких умовах структура товарної продукції залежить не лише від частки окремих її видів, а в першу чергу від рівня цін реалізації (державних, ринкових, договірних), їх співвідношення і динаміки та каналів реалізації – переробним підприємствам, організаціям споживчої кооперації, населенню в рахунок оплати праці, системі громадського харчування; на ринку через власні магазини, ларьки, палатки; видача пайовикам у рахунок орендної плати за майнові та земельні паї; за бартерними угодами; зарубіжним країнам тощо.

Нестабільність і коливання цін на одні й ті ж види продукції з року в рік та уподовж року штучно завищують або занижують питому вагу їх у структурі товарної продукції, що унеможливує використання останньої як показника визначення рівня спеціалізації за цінами реалізації. Зважаючи на це, в умовах багатоукладної економіки для визначення рівня спеціалізації доцільно використовувати структуру товарної продукції за порівнянними цінами.

Спеціалізація сільськогосподарського виробництва сприяє підвищенню його концентрації, під якою слід розуміти укрупнення виробництва, зосередження засобів та ресурсів у великих розмірах в окремих підприємствах при одночасному зменшенні їх

кількості у інших. Між спеціалізацією і концентрацією існує тісний взаємозв'язок: спеціалізація, як правило, пов'язана з масовим виробництвом, а саме з його концентрацією, а концентрація, у свою чергу, поглиблює спеціалізацію. Концентрація виробництва сільськогосподарської продукції у великих спеціалізованих господарствах прямо протилежна економічно невиправданому його розпорошенню.

Висока концентрація виробництва в агроформуваннях сприяє підвищенню рівня механізації виробничих процесів, впровадженню прогресивних технологій, форм організації й оплати праці, створює реальні можливості для поглиблення спеціалізації. Вона зумовлена, насамперед, науково-технічним прогресом та впровадженням його досягнень у практику. У більшості випадків, як показали наукові дослідження, розміри існуючих господарств не дають змоги рентабельно вести господарство і виникає потреба його розширення, як правило, на новій техніко-технологічній та організаційній базі. Крім того, концентрація виробництва посилюється й ринковою конкуренцією, яка призводить, з одного боку, до банкрутства багатьох підприємств і примусового їх поглинання великими, а з іншого – змушує товаровиробників об'єднуватись.

Концентрація виробництва зумовлена перевагами великих підприємств порівняно з малими і середніми. У науковій літературі нерідко стверджується, що в економіці навіть діє закон переваг великого виробництва. Проте такі переваги завжди мають певну межу, за якою вони послаблюються або навіть зовсім не проявляються [11]. Великомасштабне спеціалізоване виробництво забезпечує ефективне виготовлення технологічно однорідної високоякісної товарної продукції. Концентрація виробництва, як об'єктивна закономірність його розвитку, здійснюється відповідно до дії економічного закону максимальної економії суспільної праці.

В економічній літературі часто ототожнюються поняття “спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва” та “концентрація й спеціалізація сільськогосподарського виробництва”. Таке трактування не враховує, що спеціалізація включає в себе концентрацію, що ці категорії відносяться одна до одної, як причина і наслідок. Інакше, концентрація сільськогосподарського виробництва в рамках окремого підприємства завжди передбачає його спеціалізацію, тобто скорочення числа товарних галузей. При цьому, якщо вони скорочуються, то відповідно збільшується їх розмір, оскільки земельний фонд господарства залишається незмінним [7, 8].

Поглиблення спеціалізації – це безперервний і складний об’єктивний процес, який віддзеркалюється у виробничій структурі зони, регіону, району, підприємства й полягає в тому, що у галузях, де за аналогічною технологією виробляється кілька видів продукції, виділяється виробництво окремих з них, внаслідок чого тут виникають нові самостійні галузі, удосконалюючи технологію виробництва однорідної продукції, та створюючи сприятливі умови для його концентрації. Зазначений процес здійснюється також поділом технології виробництва конкретних видів продукції на окремі стадії в кількох самостійних підприємствах, внаслідок чого вони виготовляють не готову продукцію, а спеціалізуються лише на окремих стадіях її виробництва.

В умовах ринкової економіки спеціалізація стає важливим чинником конкурентної боротьби товаровиробників за виживання. Спеціалізація – важливий фактор переведення виробництва на промислову основу, що постійно зумовлює потребу в капітальних вкладеннях і нових технічних засобах праці. У свою чергу, інноваційні процеси значною мірою впливають на поглиблення спеціалізації виробництва. Отже, вона одночасно є умовою і наслідком технічного прогресу.

Спеціалізація господарств на виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції або на технологічних стадіях її виробничого циклу не може здійснюватися без розвинутих міжгосподарських виробничих зв’язків. Рівень розвитку суспільного поділу праці та пов’язане з ним неминуче ускладнення організаційних, технологічних і економічних зв’язків всередині галузей і між ними зумовлюють розвиток форм спеціалізації та кооперування підприємств аграрного сектору.

Спеціалізація тісно пов’язана з кооперацією виробництва. Це дві сторони одного й того ж процесу – суспільного поділу праці. Спеціалізація спрямована на виділення окремих технологічних ланок у відокремлені самостійні виробництва, а кооперація – на об’єднання спеціалізованих виробництв відокремлених підприємств, що виникають і функціонують за суспільного поділу праці.

Форми суспільного поділу праці визначають форми спеціалізації виробництва, в основі яких знаходяться територіальна і галузева ознаки. За ознаками територіальності спеціалізація сільського господарства проявляється в наступних формах: зональна, регіональна, господарська і внутрігосподарська [5, 7, 9].

Зональна спеціалізація – це процес відокремлення підприємств певної виробничої сільськогосподарської зони з виробництва окремих видів продукції відповідно до її природно-економічних умов.

Регіональна спеціалізація – формування регіональних господарських комплексів, що спеціалізуються на виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції, для яких на даній території існують оптимальні природно-економічні умови.

Господарська спеціалізація – форма суспільного поділу праці між товаровиробниками в межах області чи району з виробництва товарної сільськогосподарської продукції, що дає змогу найефективніше використовувати місцеві природно-економічні ресурси. Навколо неї точаться найбільш гострі

дискусії, інколи її називають головною, з чим не можна погодитися, вважаючи, що всі форми спеціалізації важливі і перебувають в єдності та взаємозв'язку. Дану форму спеціалізації називають ще загальногосподарською, внутрірайонною та міжгосподарською. Наведені трактування сутності цієї форми спеціалізації правомірні, доповнюють одна одну, обумовлюючи важливість проблеми. Слід лише додати, що в умовах переходу до ринкової економіки з позицій товаровиробника найвигідніше розвивати галузі, продукція яких користується попитом на ринку.

Внутрігосподарська спеціалізація є завершальною ланкою в системі послідовної спеціалізації сільськогосподарського виробництва, яку ще називають спеціалізацією виробничих підрозділів сільськогосподарських підприємств. Зазначена форма спеціалізації відрізняється від зональної і господарської тим, що розрахована на валове виробництво продукції, а не товарної її частини, оскільки згідно з контрактом, їм доводиться обсяг виробництва продукції в натуральних одиницях, яку вони передають господарству і не здійснюють її реалізацію. Саме тому вона одержала визначення як поділ праці між підрозділами підприємства при виробництві валової сільськогосподарської продукції. Ми вважаємо, що внутрігосподарська спеціалізація є продовженням господарської і характеризується зосередженням виробництва певних видів сільськогосподарської продукції в окремих підрозділах суб'єктів господарювання.

Спеціалізація буває галузевою й внутрігалузевою. При галузевій спеціалізації товаровиробник розвиває одну (виробництво яловичини, свинини, продукції вівчарства, птахівництва, вирощування ремонтного молодняку) або обмежену кількість галузей. При цьому кожна з них може стати об'єктом спеціалізації окремого господарства. Якщо оптимальна концентрація виробництва певних видів продукції в господарстві неможлива, воно спеціалізується на окремих його

технологічних стадіях в кооперації з іншими підприємствами. Це внутрігалузева, або постадійна, форма спеціалізації, яка набула широкого розвитку в племінній справі, при виробництві м'яса, продукції птахівництва та в інших галузях тваринництва.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Адам Смит*. Исследование о природе и причинах богатства народов. – Т.І-ІІ. – М.: Соцэкгиз, 1935. – С.16.
2. *Ленин В.И.* Полное собр. соч. – Т.3. – М., 1973. – С.22.
3. *Маркс К. и Энгельс Ф.* Собр. соч. – Т.3. – М., 1965. – С.20.
4. *Заметин И.И., Перцев П.П.* К вопросу о специализации сельского хозяйства. – М.: Мысль, 1970. – 413 с.
5. *Васильев Н.В.* Специализация и размещение сельскохозяйственного производства в СССР. – М.: Мысль, 1965. – 263 с.
6. *Бергман Х.* Разделение труда и специализация в сельском хозяйстве: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1969. – 50 с.
7. *Ступалов Ю.Д.* Проблема специализации сельского хозяйства. – Уфа, 1974. – 325 с.
8. *Жадан И.И.* Специализация сельского хозяйства в районе. – М.: Колос, 1966. – 130 с.
9. Розміщення і зональна спеціалізація сільського господарства Української РСР / За ред. П.Г.Дубінова, І.І.Жадана, М.І.Щура. – К.: Урожай, 1979. – 290 с.
10. *Александров М.П.* Специализация и концентрация производства в колхозах и совхозах. – М.: Колос, 1966. – 208 с.
11. *Мельник Л.Ю., Макаренко П.М.* Концентрація виробництва в сільському господарстві: тенденції і перспективи // Економіка АПК. – 2002. – № 2. – С.11-16.

КАНІНСЬКИЙ П.К. – доктор економічних наук, завідувач відділу Національного наукового центру “Інститут аграрної економіки”